

Bevezető

Mit jelent konzervatívnak lenni? Válaszban nincs hiány. Egymást átfedő de egyben sok ponton élesen szembenálló meghatározások sokasága található a kézikönyvek, szótárak, filozófiai és politikai értekezések lapjain, a mozgalmi aktivisták nyilatkozataiban és a társadalomkutatók munkáiban. A definíciók kuszasága és sokrétősége felfogható akár a definiálandó jelenség egyik jellemzőjeként is.

A meghatározási nehézségek mindenekelőtt két okra vezethetők vissza. Az egyik az (elsősorban angolszász) konzervativizmusnak mint politikai és filozófiai irányzatnak a dogmáktól való idegenkedése. A politikai konzervativizmus a felvilágosodás által inspirált racionális gondolati rendszerekkel szemben alakult ki. Képlékenysége, a környezethez való alkalmazkodása, állandó változása nemcsak jellemzője, hanem, bizonyos értelemben, programja is volt.

A másik ok az, hogy a konzervatív jelző használatos az ideológiák világán túl is. Viselkedés, világnézet, személyiség, stílus és életszemlélet egyaránt lehet konzervatív.

A fenti két ok egyben két kutatási programot is kijelöl. Az egyik meghatározni, hogy itt és most mit fed a konzervatív jelző és ezt összevetni a tér és az idő más pontjain létrejött válfajaival. A másik pedig megvizsgálni, hogy az ideológiai és politikai értékek és vélemények hogyan kapcsolódnak a mindennapi életre vonatkozó attitűdökkel és pszichológiai beállítódottságokkal.

Ehhez a két kérdéskörhöz kíván hozzászólni az alábbi tanulmány egy új, empirikus vizsgálat segítségével.

A konzervativizmus profiljának meghatározásához alapvetően három forrásra támaszkodhatunk: a magukat konzervatívnak valló filozófusok, ideológusok és politikusok nyilatkozataira, a konzervatív szellemi áramlatokat tanulmányozó tudósok műveire és a tömegek gondolkozását vizsgáló empirikus kutatásokra². Az első két forrásanyag között nagy az átfedés, a harmadik szempontrendszer viszont meglehetősen sajátos. Az alábbiakban mindhárom típusú irodalomból azokat a megállapításokat tekintjük át, amelyek, elismerve a történeti, térbeli és kulturális meghatározottságokat, igyekeznek a konzervativizmus általános, a konkrét változatok mögött megbújó jellegzetességeit megragadni. Az ideáltipikus konzervativizmust a tanulmány második felében összevetjük a magyarországi vizsgálatok eredményeivel.

A konzervatív ideológia

A szellemi irányzatokat feldolgozó filozófiai és politológiai irodalom mindenekelőtt azt emeli ki, hogy a konzervativizmus a szerves fejlődés, a történeti kontinuitás híve. A társadalmi harmóniának és nyugalomnak (a konzervatívok által legnemesebbnek tartott politikai céloknak) a zálogát a vallásban, a családban, a hagyományos erkölcsben, a tekintélytisztelőben és a társadalmi

¹ A kutatás a T 025644 OTKA pályázat keretében készült.

² A konzervativizmussal vitatkozó írások szintén fontos adalékot jelenthetnek, de kiindulópontként kevésbé szerencsések.

egyensúlyok rendszerében látja. A család elsősorban a házasságon alapuló, patriarchális család, a vallás az intézményes, a „történelmi egyházak” keretein belüli vallás.

A konzervativizmus a vallást mindenekelőtt azért (és akkor) értékeli nagyra, mivel (ha) hozzájárul a hagyományos közerkölcs és a rend fennmaradásához. Nem a személyes vallás elismeréséről van tehát szó. „A vallás ... az intézményektől elszakadva, az egyéni lelkiismeret fennhatósága alatt, éppen annyira veszélyes a társadalmi rendre, mint amennyire szilárd támasza egyébként”. (Scruton 1993: 41.) A konzervatívok általában élesen szembefordultak a felforgatónak tartott vallási fundamentalizmussal és személy szerint a konzervatív filozófusok gyakran nem is voltak vallásosak. „Egy gondos elemzés kétségkívül kimutatná, hogy a vérbeli konzervatívok - valamennyien Edmund Burke követői - a közömbösség és a nyílt ellenségesség végletei között helyezhetők el, ami a valláshoz való viszonyukat illeti.” (Nisbet 1996: 91) Ez azonban nem változtat azon, hogy a szervezett vallást a társadalmi béke legfontosabb pillérének tekintették.

A múlt ad a konzervatívoknak mércét és perspektívát. A történelem tükrözheti Isten akaratát vagy állhat esetlegességek láncolatából, de a konzervatívok szerint mindenképpen olyan konkrét struktúrákat hagyott ránk, amelyekhez nem, vagy csak a legnagyobb óvatossággal szabad hozzányúlnunk.

A fenti attitűddel összhangban, ismeretelméleti vonatkozásban a konzervativizmust a racionalitással, az absztrakt elméletekkel szembeni szkepticizmus jellemzi. A ránk hagyományozott reflektálatlan tudás a konzervatívok szerint gyakran több bölcsességet tartalmaz, mint az elvont, érzelemmentes okoskodás. Ennek megfelelően Oakeshott (1991: 13-15) a tapasztalati, praktikus tudás felsőbbrendűségét hangsúlyozza a technikai, könyvekből megtanulható tudással szemben.

Megjegyzendő, hogy a kontinentális, mindenekelőtt katolikus konzervatívok körében jóval kisebb tere volt az empirizmusnak, mint az angolszászoknál és hogy valójában már Burke szabadpiacos elkötelezettsége is meglehetősen elvont elveken nyugodott. Ugyanakkor az irracionalitás szerepének a hangsúlyozása, a vele szembeni küzdelem hiábavalóságának kidomborítása, és általában a haladás mítoszának elutasítása majd minden konzervatívnak nevezett gondolkodónál megtalálható.

A konzervatív alapértéknek tekinti a szabadságot, de szabadság-fogalma eltér a liberalizmusétól. Míg a liberálisok szabadságfogalma összefonódik az egyenlőség gondolatával, a konzervatívok szerint a szabadság az egyének közt meglévő tehetségbeli különbségeknek ad kifejeződési formát (Mannheim 1986: 91).

A szabadság korlátja és kerete a rend, a jogokhoz társul a közösséggel, a múlttal, és a tekintélyekkel szembeni engedelmesség kötelessége. “Ha méltó módon akarjuk értékelni a szabadságot, akkor azt is értékelnünk kell, ami e szabadság előfeltétele, azaz a társadalmi rendet, amely a kötelességek és értékek forrása, és az emberi személyiség identitásának alapköve” (Scruton 1993: 19). A konzervatívok célja „eszközleni a Rend frigyét a szabadsággal”, Dessewffy Aurél, idézi Schlett 1999: 289). A kötelességeket a konzervatívok többsége a jogoknál előrébbvalónak tartja (Giddens 1994: 25). Ebben a perspektívában a népszuverenitás potenciálisan veszélyes a rendre, mivel - a hagyományos intézmények és szerepek nélkül - a tömegek uralmához, a polgárok atomizálódásához vezet.

Mivel a konzervatívok az embert eredendően gyarlónak, ösztönök által vezéreltnek tekintik, az egyének vagy tömegek bölcsessége helyett az intézmények megtartó erejében hisznek. Az állam csak egyike, és nem is a legfontosabbika a konzervatívok által nagyra tartott intézményeknek. A közügyek szervezésében az állam okkal vár el engedelmességet, de nem települhet rá a társadalom egyéb hatalmi központjaira.

Vitatott, hogy a morális kérdésekben való állami aktivitás része-e a konzervativizmus politikai programjának. Nisbet (1996: 128) szerint az aktivista attitűd egyáltalán nem egyeztethető össze a Burke-i konzervatív hagyománnyal. Akik az abortusz betiltását vagy az iskolai imádkozás bevezetését követelik, erősítik az államot és gyengítik a családot.³ Oakeshott (1991: 430) szerint sem foglalhat állást az állam a jóról és az igazságról folytatott vitákban, hiszen akkor szükségképpen elidegeníti magától az állampolgárok egy részét. E szerint az álláspont szerint az államnak nem jövőbemutató célokat kell követnie, hanem egyszerűen biztosítani kell a társadalmi békét, és a „közlekedési szabályok” betartásával elősegíteni, hogy mindenki eljuthasson oda, ahova akar (és tud). Ez az álláspont azonban korántsem örvendő egyöntetű támogatottságnak, és kétségtelen, hogy a kontinentális konzervatív politikát egy kifejezetten etatista hagyomány uralja.

A konzervatívok talán legalapvetőbb jellemzője mégis az (mint ahogy ez a szó köznapi jelentéséből is következik), hogy ellenzik a társadalmi mérnökösködést, és általában a radikális változásokat. Huntington (1957) szerint a változásokkal szembeni ellenérzés nem csupán lényege a konzervativizmusnak, hanem minőségileg megkülönbözteti az összes többi ideológiától. Míg más ideológiák pozitív célokat tűznek ki, a konzervativizmus egyszerűen ellenzi a fennálló szétrombolását.

Mások szerint viszont a konzervativizmusnak van pozitív tartalma: a hierarchia, a rend, a tekintély, a kötelesség, és az ember gyarlóságába vetett hit (Ray 1973). Az utóbbi a konzervativizmus emberképének fontos összetevője.⁴ De a konzervativizmus legáltalánosabb és legtartósabb jellemzője („struktúrája”) Ray szerint is a status quo őrzése - míg a liberálisé a változás. Abraham Lincoln szónoki kérdésére („Mi a konzervativizmus? Nem a régihez és kipróbálthoz való ragaszkodás, szemben az újjal és próbálatlannal?”⁵) többnyire igenlő a válasz. A radikális reformokkal szembeni óvatosság összefügg az ember és a világ eredendő és megmásíthatatlan irracionálisába és tökéletlenségébe való belenyugvással, ahogy azt Anthony Quinton nevezetes „A tökéletlenség politikája” című írásának címe is jelzi.

Kérdéses azonban, hogy valóban olyan idegen-e a konzervativizmustól az absztrakt elvek nevében végrehajtott változtatás, mint ahogy azt a jeles konzervatív szerzők állítják. A konzervatív politikai gyakorlatot megfigyelve ellenpéldák sorára bukkanunk. Az új, magát konzervatívnak nevező, Thatcherista jobboldal például kifejezetten radikális, absztrakt elvek nevében számolta fel vagy korlátozta működő intézmények sorát (Eccleshall 1994: 61).

Az előbbi példa arra is rávilágít, hogy ellentmondásos a konzervativizmus kockázathoz való viszonya. Míg az óvatosság, „maradiság” és mérsékeltség konzervatív dicsérete mögött a kockázatvállalástól való félelmet lehet sejteni, a konzervatív gazdaságfilozófia éppenséggel az

³ Nisbet ugyancsak megtagadja a konzervatív jelzőt a Reagan-i koalíció azon populistáitól, akik a nemzeti bank vagy a legfelsőbb bíróság hatalmát korlátozva a tömegek közvetlen akarathívását akarják elősegíteni.

⁴ Gladstone liberális miniszter szerint (beszéd 1878-ban, Plumstead-ben) a konzervativizmus „az emberek iránti bizalmatlanság, amit a félelem mérsékel”, szemben a liberalizmussal, ami „az emberekben való bizalom, amit a bölcsesség mérsékel”.

⁵ Beszéd 1860-ban, New Yorkban.

egyéni kockázatvállalás erényének hangsúlyozásán alapszik. A meglehetősen ellentmondásos státuszú kockázattal szemben a *felelősség*-vállalás eszméje minden konzervatív gondolkodás sarokköve.

A konzervativizmus egyenlőtlenség-pártinak tekinthető, bár nem mindig egyértelmű, hogy itt egy pozitív attitűdről van-e szó vagy a megmásíthatatlanba való kényszerű belenyugvásról. A konzervatív szerint mindenesetre „az örökletes rétegződés az életképes politikai organizmus természetes része.” (Scruton 1993: 38) Az egyenlősítés érték-romboló, gátolja a társadalomban levő potenciál kihasználását és végső soron kudarcra ítéltetett, mivel a társadalmi hierarchia szükségszerűen újratermeli magát.

Az egyenlőség és szabadság értékéhez való viszony attól is függ, hogy milyen területekre alkalmazzuk őket. A progresszívek az egyenlőség értékét követik a gazdaságban és a szabadság értékét a nem-gazdasági szférában (tolerancia, engedékenység), a konzervatívok pedig a szabadság értékét alkalmazzák a gazdaságra és - egy sajátos módon - az egyenlőség értékét a nem-gazdasági területekre, amennyiben konformizmust várnak el a társadalmi normákkal és a viselkedés hagyományos standardjaival szemben (Middendorp és Vries 1981: 252).

Az eredendő egyenlőtlenségben való hit ellenére a szociális érzékenység kétségtelenül sokhelyütt részét képezte a konzervatív gondolkörnek. Ez az érzés szervezett formát is öltött, amennyiben a (legfőképpen kontinentális) konzervatívok közül sokan már a 19. század végén támogatták az állami gondoskodás kiterjesztését, és a foglalkozási csoportok szervezett együttműködését, a korporatizmust. Ugyanakkor a 20. század második felében a konzervativizmus egyik legfontosabb mondanivalója már az állami paternalizmus elutasítása volt. A Burke-re visszavezethető gondolatmenet szerint a jótékonykodás a polgárok és a társadalmi intézmények, s nem pedig az állam feladata. Kétségtelen ugyanakkor, hogy számos konzervatív államférfi (mindenekelőtt Disraeli és Bismarck), taktikai vagy elvi okokból, fontos reformokkal járult hozzá a jóléti rendszerek kiépüléséhez.

A kétféle álláspont ritkán vezetett feszültséghez a konzervatív körökön belül, de a brit esetben a két irányzat látványos párharcot folytatott a hetvenes-nyolcvanas években. Az arisztokrata eredetű „puhák” a társadalmat olyan organikus egésznek látták, amelyben az erők kötelessége a gyengékről való gondoskodás. A „kemények” a társadalmat önérdeket követő egyének halmazaként fogták fel, a gazdagságot megérdemelt egyéni sikernek látták, és ezért a minimális állam modellje mellett álltak ki.

Nem függetlenül a fenti dilemmától, a konzervativizmuson belül individualista és kollektivistá áramlatot is megkülönböztethetünk, bár kétségkívül az utóbbi a meghatározóbb. A konzervativizmus - szemben a liberalizmussal - a közösségek közül a természetes, nem önkéntes alapon létrejött egységeket preferálja. A társadalmat (nem feltétlenül a nemzetet!) organikus egésznek látja. A konzervativizmuson belüli individualista - sokak által neoliberalisnak nevezett - irányzat sem mentes azonban a tekintélyelvűségtől (még a gazdasági szempontokat hangsúlyozó Thatcheristák is kiálltak a testi fenyítés és a cenzúra egyes formái mellett), és miközben több választási lehetőséget kíván teremteni az egyének számára, a törvényes rendet is erősíteni kívánja.

Nehezen feloldható ellentét van a konzervativizmuson belül a kapitalizmus megítélésének vonatkozásában is. Az álláspontok meglehetősen szélsőségesen szóródnak a romantikus antikapitalizmustól a szabadpiac erkölcsi megdicsőítéséig. A magántulajdon minden konzervatív számára alapérték, de gyakran különbséget tesznek a tulajdon konkrét formái között. Ha

tradicionális intézményekhez kapcsolódik a tulajdon (család, egyház, cég), akkor nyilvánvaló a társadalmi rendet szilárdító ereje, de a személyekhez kapcsolódó tulajdon esetében is magasabb rendű a szilárd, konkrét tulajdon (föld, esetleg gyár), mint az illékony pénz.

A konzervativizmus meglehetősen ambivalens a militarizmussal és a nacionalizmussal szemben is. Egyrészt a nacionalizmus a 18. század végétől a 19. század végéig szorosan összefonódott az egyenlőség, az antiklerikalizmus, a társadalmi mérnökösödés eszméjével. A konzervatívok ezidőtájt a többnemzetiségű birodalmak, arisztokráciák és egyházak oldalán léptek fel. Másrészt viszont a konzervativizmus az absztrakt jogfelfogással és a társadalmi szerződéselméletekkel szemben mindig is a lokális hagyományokat és erkölcsöt, az ősökkel szembeni kötelezettség-vállalást hangsúlyozta.

A huszadik században az internacionalista baloldallal szemben a konzervatívok már szinte kivétel nélkül a nemzeti szempontokat hangsúlyozták. A baloldal által javasolt nemzetközi összefogás mesterségesebbnek tűnt fel számukra a természetesebbnek tekintett nemzeti keretknél. Ugyanakkor a teljes képhez hozzátartozik, hogy, bár a konzervatívok a hidegháborúban a „hégják” sorát gyarapították, a tömeges, nacionalista célú mozgósítás és a kötelező katonai szolgálat a francia forradalom találmánya volt, vagy hogy az amerikai konzervatívok többsége hagyományosan izolacionista álláspontot foglalt el külpolitikai kérdésekben. De legfőképpen azt kell hangsúlyozni, hogy a nacionalizmus majdhogynem definíciószerűen aktivista ideológia, míg a konzervativizmus legtöbb áramlata bizalmatlan a nagy társadalmi célok érdekében mozgósított államhatalommal szemben. A konzervativizmus híve a partikuláris hagyományok megőrzésének, amelyeket meg kíván óvni “az individualizmus és a nacionalizmus hullámverésétől” (Nisbet 1996: 38.). A homogenizálódás elítélése jelenthet kritikát az amerikanizáló, kozmopolita kapitalizmussal szemben, de adott esetben a központosító nemzetállammal szemben is.

A konzervatív attitűd-struktúra

A konzervativizmus profiljának megrajzolását, ahogy az a fentiekből is kiviláglott, nehezíti, hogy a konzervatív címke egyaránt jelölhet emberi természetet, eszmei-elméleti felfogást és politikai irányvonalat (Körösi 1989: 9). Egyesek szerint a konzervativizmus inkább szellemiség, érzésvilág vagy életmód, mint politikai doktrína, mások viszont élesen megkülönböztetik a megszokotthoz való ragaszkodás lelki beállítottságát a konzervativizmus reflexív ideológiájától. De az utóbbi csoportba tartozó Mannheim Károly (1986) is a konzervatív stílusra és nem az egyes politikai tantételekre helyezi nevezetes művében a hangsúlyt. A politikai pszichológiai kutatások általában igyekeznek egységes vonatkozási keretben tárgyalni a konzervativizmus e különböző szintjeit.

A pszichológiai kutatások többsége arra a megállapításra jut, hogy a konzervativizmus nem egyszerűen egy a sok lehetséges irányzat közül, hanem az emberi gondolkodás egyik legfontosabb tengelye. Alapvető szemléleti beállítottság, amelynek a politikai jelszavak és programok csak töredékét alkotják.

Az empirikus kutatásokat folytató politikai pszichológusok esetében a konzervativizmus meghatározása másképp, és bizonyos értelemben élesebben vetődik fel, mint a kvalitatív ideológia-kutatók esetében. Az előbbieket ugyanis általában *mérni* is szeretnék a konzervativizmust illetve annak támogatottságát. Ezért a kutatók igyekeznek megtalálni a konzervatív szemlélet

leginkább átélhető és legkarakterisztikusabbak elemeit, amelyekből az empirikus (általában kérdőíves) kutatás számára is emészthető indikátorok formálhatók.

Az empirikus kutató előtt négy lehetőség áll. Az egyik a gondolati rendszerek összevetése és a logikailag alapvetőnek tekinthető értékek és attitűdök kiválasztása révén olyan skálák készítése, amelyek elutasítása vagy elfogadása meghatározza, hogy a kutatás alanyai mennyire tekinthetők konzervatívoknak.

A deduktív megközelítés helyett választhat azonban egy induktívabb stratégiát is. Például kikérheti a megkérdezettek véleményét a magán- és a társas élet számos jelenségéről, majd a válaszok összefüggéseit megvizsgálva megállapíthatja, hogy vannak-e olyan vélemény-együttesek, amelyek közel állnak a „hivatalos” konzervatívok szemléletéhez. Az utóbbi módszer előnye az, hogy növeli az előre nem sejthető ideológiai kombinációk felfedezésének a valószínűségét.

Harmadik stratégiaként közelíthet az intézmények felől. Ebben az esetben például a „konzervatív módon” szavazó, azaz a magukat konzervatívoknak nevező pártokat támogató polgárok véleményével azonosíthatja az adott kultúrában jelenlevő konzervativizmust.

Végül pedig rákérdezhet a válaszadók identitására, a konzervatív jelzőhöz való viszonyukra, és a „konzervatív az, aki annak vallja magát” elve alapján, az ő nézeteikkel határozhatja meg, mit is jelent a konzervativizmus itt és most.

Azoknak a kutatóknak, akik egy adott állítás-sorral definiálják a konzervativizmust, természetesen dönteniük kellett arról, hogy mely attitűd-kérdésekkel vagy értékekkel szembesítik a válaszadókat. A kérdések kiválasztása soha nem nélkülözheti az önkényesség elemét és ez - természetesen - jelentős részben befolyásolja a kapott eredményeket. A konzervativizmus alternatív operacionalizálásai maguk is kutatásra érdemes jelenségek, hiszen képet adnak arról, hogy különböző időszakokban és országokban a kutatók mely elemeket tartották meghatározó jelentőségűnek.

A legkorábbi szociálpszichológiai konzervativizmus-modell Thurstone nevéhez fűződik. Thurstone szerint a közgondolkodást egyetlen dimenzióba, a konzervatív-radikális dimenzióba tömöríthető. Kutatásában a konzervatív pólust a vallással, a patriotizmussal, az alkoholtilalommal és a vasárnap iránti tisztelettel kapcsolatos pozitív hozzáállás, az ellentétes, radikális pólust az evolucionista elmélet, a születésszabályozás, a megkönnyített válás és a kommunizmus elfogadása képviselte (Thurstone 1934).

A tekintélyelvűség kérdéskörének kutatói szintén a konzervatív-radikális tengelyen látták elhelyezhetőnek az ideológiai irányzatokat. Ők viszont, mivel a tekintélyelvűséget külön jelenségként kezelték, a konzervativizmust elsősorban szűkebben vett politikai és gazdasági követelésekkel azonosították. Megvizsgálva az ebben a tradícióban alkalmazott skálákat (pl. Adorno et al. 1950, Altemeyer 1988) azt látjuk, hogy a politikai-gazdasági konzervativizmust mindenekelőtt az állami gondoskodás, az egyenlőség és a szakszervezetek elutasítása, valamint a piacon és a meritokráciában való hit jellemezte.

Hans Eysenck ugyancsak bipolárisnak látta az ideológiai teret, de ő azt is hangsúlyozta, hogy a közgondolkodást a személyiség is befolyásolja, és ezért a pártok, mozgalmak és polgárok álláspontja végül egy kétdimenziós térben írható le pontosan. Az ideológiai elemek univerzuma szerinte is egy konzervatív-radikális tengelyre fűzhető fel, bár egyik kutatása arra figyelmeztetette,

hogy a konzervativizmus vallási és gazdasági dimenziója is jól megkülönböztethető egymástól (Eysenck 1975).

Skálájának radikális pólusán az evolucionizmus, a sztrájk, a jóléti állam, a vegyes házasság, a diák-tiltakozás, a jogi reform, a nők emancipációja, az ENSZ, a nudista strandok, a pop-zene, a modern művészet elfogadása, valamint a magántulajdon és a patriotizmus elutasítása helyezkedett el. A konzervativizmus jellemzői ezzel szemben: fehérek felsőbbrendűsége, birodalmi gondolat, vasárnap tisztelete, halálbüntetés, antiszemizmus, valamint az államosítás és a születésszabályozás elutasítása.⁶ (Eysenck 1954, 1976, 1996).

Még egyértelműbben hangsúlyozta a társadalmi gondolkodás egydimenziós voltát Eysenck korai szerzőtársa, Wilson (1973: 5-9). Kutatásában a konzervativizmust a vallási fundamentalizmus (az egyház abszolút autoritásába vetett hit), az „establishmentet” támogató politika, a szigorú szabályokhoz, büntetéshez való ragaszkodás, a militarizmus, az etnocentrizmus és a kisebbségi csoportok iránti intolerancia, a konvencionális művészet, intézmények, öltözködés, stb. preferálása, a hedonizmus elutasítása, a szexualitás korlátozása, és a tudománnyal szembeni, babonás ellenállás reprezentálta. Az egyes jellemzők a kutatás szerint végül négy nagyobb komponensbe álltak össze: 1. militarizmus vagy büntetés-orientáltság, 2. antihedonizmus, 3. etnocentrizmus és 4. vallási puritanizmus.

Wilson kutatásai két fontos elemmel gazdagították az irodalmat. Az egyik egy technikai újítás volt, ami azóta is számos tudományos vita tárgya. Ez abból állt, hogy Wilson és munkatársa Patterson nem teljes mondatok, ún. attitűd-itelemek elfogadottságát mérték, hanem csupán hívószavakat alkalmaztak, mint pl. „vallás”, „halálbüntetés”, amelyeket a válaszoló elutasíthatott vagy elfogadhatott (Wilson és Patterson 1968).

A másik fontos elem az volt, hogy Wilson megrajzolta a konzervativizmus mögött álló pszichológiai mechanizmus szerkezetét. Eszerint a konzervativizmus „a bizonytalanságtól való félelem kifejeződése”. Forrása lehet inger-bizonytalanság (amelyet a fizikai és szociális környezet komplexitása, kétértelműsége, újdonsága, változása, stb. vált ki) vagy válasz-bizonytalanság (amelyet a választás szabadsága, szükségletek konfliktusa, stb. vált ki, és amely az egyénből, belülről fakad)” (Wilson 1973b: 187). A bizonytalanságtól és kockázattól való félelem teszi a konzervatívokat az egyszerű (pl. paraszti vagy vidéki) élet és a hagyományos, a világot fekete-fehérben ábrázoló művészet híveivé. A konzervativizmus e szigorúan pszichológiai megközelítéséből az is következik, hogy az adott környezet függvényében a konzervativizmus konkrét politikai kifejeződési formáinak is változniuk kell.

Kerlinger elmélete szerint (1972, 1984) a liberális és konzervatív értékek nem állnak szemben egymással: az egyikhez ragaszkodók nem feltétlenül ellenzik a másikat. Az értékek elsősorban pozitív referenciákként működnek, az elutasító attitűdök ritkán válnak strukturáló tényezőkké. A konzervatívok vezérlő csillagai például a magántulajdon és a vallás, míg a polgári jogok és a szociális egészségügyi ellátás a liberálisok referencia értékei. Kerlinger a konzervativizmus három komponensét különbözteti meg: 1. vallásosság (hívószavai: vallás, egyház, istenhit, keresztény, stb.); 2. gazdasági konzervativizmus (hívószavai: profit, pénz, üzlet, szabad vállalkozás,

⁶ Eysenck jellemző attitűd-iteimei: A termelés és a kereskedelem legyen mentes a kormányzati beavatkozástól (szabad piac). Az a szólás, hogy „helyes vagy helytelen, az én hazám” egy alapvetően kívánatos hozzáállást fejez ki (nacionalizmus). Kétkedés nélkül el kell higgyünk mindent, amire a templomban tanítanak (tekintélyelvű vallásosság).

nagyvállalkozók, kapitalizmus, magántulajdon, stb.), 3. tradicionális konzervativizmus (hívószavai: fegyelem, törvényes rend, tekintély, család, hagyomány) (Kerlinger, 1984: 239).⁷

Az angolszász kutatásokban szinte kivétel nélkül felbukkan a protestáns munkaerkölc, mint a konzervativizmus integráns része (pl. Adorno et al. 1950). Az öncélú szórakozás elítélése, a szorgalmon alapuló teljesítmény értékelése valamint az abban való hit, hogy a státusz-különbségek mögött valóságos teljesítménybeli különbség állnak (meritokrácia) egymáshoz szorosan kapcsolódó ideológiai elemekként a konzervativizmus egyik centrális dimenzióját alkotják.

Az angol parlamenti kutatások újabb elemekkel gazdagították a konzervativizmus empirikus tartalmáról kialakított képet. Crewe és Searing (1988: 363) szerint a konzervativizmus Thatcherista válfajának a lényege három gondolat köré csoportosítható: fegyelem, szabad vállalkozás és államvezetés („statecraft”). A fegyelem a szerzők terminológiájában a szabályok betartását, az önfegyelmet, a kemény munka viktoriánus erényét, a takarékoskodást, a késleltetett kielégülést, az engedékenységet és felelőtlenéget kultúrájának elutasítását jelenti. A szabad vállalkozás gondolata elsősorban a privatizáció és az állam gazdaságból való visszavonulásának tézisein nyugszik. Az „államvezetés” lényege: erős központi kormányzás, valamint a szakszervezetek, az állami ipar, a bürokrácia, az önkormányzatok és a korábban privilegizált, elitista intézmények mint a BBC, az egyetemek, és az államhivatalnokok korlátozása. Crewe és Searing (1988: 364-5) kutatása azt mutatta, hogy bár a parlamenti viták, memoárok, újságírók beszámolóit, tudományos szintézisek alapján számos érték bukkan fel a konzervatív térfélen⁸, ám csak a szabadság igénylése, a szocializmus és a gazdasági egyenlőség elutasítása közös minden konzervatív képviselőben. A konzervatív elitek és szavazók legkisebb közös többszörösét pedig csak a fegyelem gondolatköréhez köthető értékek adják.

A fenti vizsgálatokban kutatott értékek és a korábban tárgyalt kvalitatív ideológia-elemzések között számos átfedést, de jó néhány különbséget is fel lehet fedezni. Az empirikus kutatásokban a konzervativizmussal gyakran társított militarizmus, rasszizmus vagy vallási fundamentalizmus például nemigen szerepel a konzervatív filozófusok értéklisáján, és ugyancsak ritkán bukkanunk ilyen „értékek” említésére a kizárólagosan teoretikus eszmetörténeti kutatásokban is. Az eltérés egyik nyilvánvaló oka az, hogy az egyik esetben az elit, a másikban a tömegek állnak a kutatás célkeresztjében. A másik ok pedig az, hogy az empirikus kutatások mindenekelőtt azokat a bealítottságokat keresik, amelyek polarizálják a válaszadókat, míg az ideológia-kutatók többnyire a konzervatívok önmeghatározásából indulnak ki, és mindenekelőtt a logikailag összefüggő, és az egyéb irányzatoktól (amelyek között találjuk nemcsak a liberalizmust és a szocializmust, hanem a populizmust vagy a fasizmust is) elválasztó elemeket hangsúlyozzák ki.

⁷ A liberális skálán, amely a kutatási eredmények alapján *nem korrelált* negatívan a konzervativizmus skálával, a következő értékeket találjuk: érzelmek, kormányzati ár-ellenőrzés, szabadság, szabad abortusz, szexuális szabadság, faji egyenlőség, társadalmi változás, egyenlőség, társadalmi tervezés, polgári jogok, gyermekek érdekei, szakszervezetek, női egyenjogúság.

⁸ Rend, erőskezű vezetés, szabad vállalkozás, patriotizmus, önfegyelem, tekintély, fegyelem, közösség, együttérzés, haladás, egyenlőség, önbizalom (self-reliance), empirikus megközelítés, fokozatosság, tulajdon, kapitalizmus, szabadság, szocializmus, magánélet, egység, kötelesség, barátság, meritokrácia, participatorikus demokrácia, lojalitás, kooperálás és biztonság.

Empirikus kutatás Magyarországon

Skálák

A fent említett első stratégia keretében mi is olyan konzervativizmus skálák megalkotását határoztuk el, amelyek kiindulópontját az előbbieken áttekintett irodalom adta. A konzervativizmusnak ugyanakkor olyan operacionalizálását tűztük ki célul, amely illeszkedik a magyar, illetve kelet-európai viszonyokhoz és ahhoz a tényhez, hogy nem a politikai-intellektuális elitről, hanem az ország felnőtt társadalmának egészéről rendelkezünk keresztmetszeti mintával. Ez azzal járt, hogy néhány olyan elemet, amelyet általában a konzervativizmus integráns részének tartanak, kihagytunk, és beemeltünk néhány globális vonatkozásban ellentmondásos, vitatható tartott komponenset. Az alábbiakban mindenekelőtt megindokoljuk az egyes attitűdökkel és értékekkel kapcsolatos döntéseinket.

2000 novemberi kérdőíves kutatásunk⁹ számos olyan érték és attitűd megragadására ad lehetőséget, amely része egyik vagy másik ismertett konzervativizmus-képnek, illetve amelyek tipikusan a szocialista vagy liberális eszmekörhöz kapcsolódnak. (Lásd a 3. Táblázatot alább) A klasszikus értékek (pl. szabadság, rend, hazafiság, stb.) mellett, a pszichológiai tradíciónak megfelelően, életmódhoz kapcsolódó hívószavakat is tartalmazott a kérdőív (pl. vidéki élet, erotikus film, modern művészet).

A kérdőívünkben megjelenő 22 érték-itemből és 13 attitűd-itemből első lépésben kiválasztottuk az ún. „vitatott elemeket”, amelyeknek a magyar konzervativizmusba való integráltsága kérdéses, és az ún. „mag-elemeket”, amelyek történetileg igazolhatóan részét képezik a magyar konzervativizmusnak. Az utóbbiak jelentették a konzervativizmus skáláink alapját. A kutatás egyik célja a bizonytalan státuszú értékek konzervatív vagy nem-konzervatív jellegének eldöntése.

Első körben tehát döntenünk kellett, hogy melyek azok az értékek, amelyek ugyan bizonyos időszakokban és helyzetekben konzervatív értékeként jelentek meg (és ezért kérdőívünkbe is bekerültek), de amelyek státusza a mai Magyarországon kétséges. A rendelkezésünkre álló kérdőív-elemek rostálását azzal kezdtük, hogy első körben kihagytuk a szocialista és liberális értékeket. Mint fentebb láthattuk, vannak olyan megközelítések, amelyek alapján ezeket indokolt lenne negatív viszonyítási pontokként beépíteni a konzervativizmus skálába, elvárva, hogy az igazi konzervatívok elutasítsák őket.¹⁰ Kerlinger ismertett kutatása azonban felhívta a figyelmet arra a lehetőségre, hogy az egyes ideológiák nem bipoláris módon szerveződnek, vagyis a konzervatívok nem feltétlenül állnak szembe a szocialista vagy liberális értékekkel. Az ideológiák eszerint nem közvetlenül konfrontálódnak egymással, hanem mindössze a prioritásaikban különböznek.

Kiszűrtük továbbá a konzervativizmus antropológiai képével (*A legtöbb embert az ösztönei irányítanak, A lustaság az egyik legnagyobb emberi bűn*) kapcsolatos kérdőív-kérdéseket. Egyrészt a politikai értékek és az emberképek összekapcsolását az „átlagemberektől” kevésbé lehet elvárni, mint a filozófusoktól, másrészt pedig ezek az attitűdök különböző politikai rendszerek hivatalos ideológiájához egyaránt kapcsolódtak az elmúlt évszázadban.

⁹ A kérdezőbiztosok 1002, az ország 120 pontján élő 18 éven felüli állampolgárt kerestek fel. A minta reprezentálja Magyarország felnőtt korú lakosságát nem, lakóhely típusa, régió és kor tekintetében.

¹⁰ Rokeach (1973) szerint például, a konzervatív-liberális skálát legjobban az egyenlőség értéke differenciálja, azáltal, hogy a konzervatívok elutasítják, a liberálisok pedig elfogadják ezt az értéket.

Kizártuk a *szabad verseny*hez való viszonyra vonatkozó kérdést is, mivel a kelet-európai konzervativizmus köztudottan ellentmondásosan viszonyul ehhez az értékhez. Ugyanezen az alapon maradt ki a skálából a *magántulajdon* hívószó is. Bár az ideál-tipikus konzervativizmus egyik legalapvetőbb értékéről van szó¹¹, a magyarországi privatizáció szigorú jobboldali kritikája miatt nem vártunk ellentmondásmentes viszonyulást a konzervatívok részéről.

Végül ugyancsak nem kapott helyet a konzervativizmus empirikus definíciójában a *kockázat* és a *változás* értékeihez való negatív viszony, mindenekelett mivel a posztkommunista átalakulás keretei között számos konzervatív érték érvényesülése a radikális változások révén vált lehetővé.

Szemben a fenti, egyaránt problematikus elemekkel, a magyar konzervativizmus kétségbevonhatatlan értékei közé tartozik a nemzet, az egyház, a tekintély és a hagyomány. A nacionalizmus, klerikalizmus, tekintélyelvűség és tradicionalizmus kombinációja meghatároz egy konzervatív „magot”. Az ehhez a maghoz való kapcsolódás vagy nem-kapcsolódás eldöntheti, hogy a fent vitathatónak mondott elemek közül melyeket nevezhetjük, magyar vonatkozásban, ugyancsak konzervatívnak.

Kérdőívünk egész mondatos állításokat és (Wilson-Patterson féle) absztrakt, egyszavas értékeket egyaránt tartalmazott. A két blokkot a továbbiakban külön fogjuk elemezni. Ennek nem csak az az oka, hogy válaszadóink másképpen reagáltak a két blokkra, hanem az is, hogy az ideológiák struktúráján belül is értelmesen megkülönböztethető az elvont értékekhez való ragaszkodás és a specifikus állításokkal való egyetértés szintje.

Ennek megfelelően két külön skálát alkottunk, aszerint, hogy a kérdések attitúd-ítemekre vagy hívószavakra, egyszavas értékekre vonatkoztak-e. Szerencsére, mind a négy fent említett komponensre vonatkoztak kérdések a kérdőív e két blokkjában. Az attitúd-blokkban a tekintélyelvű tradicionalizmust fejezték ki a következő mondatok: *Mindenkinek jobb, ha a férfi dolgozik és a nő törődik a házzal és a családdal, Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat mindig helytelen, Mindig jobb a bevált régihez ragaszkodni mint az ismeretlen újjal kísérletezni. A klerikalizmust (Növelni kellene az egyház szerepét az ország ügyeinek intézésében, A hittan legyen kötelező minden általános- és középiskolában) és a nacionalizmust (Minden igaz hazafinak kötelessége fellépnie azokkal szemben, akiket az ország vezetői elítélnek. Magyarországnak törekednie kell a trianoni határok megváltoztatására) két-két ítem fejezte ki. A tradicionalista mondatok nagyobb, a nacionalista és klerikális kijelentések valamivel kisebb népszerűségnek örvendtek a válaszadók körében.*

A hívószavak szintjén a *hazafiság, nemzet, vallás, egyház, hagyomány, házasság, vidéki élet, fegyelem, rend és felelősség* értékeinek összekapcsolódásaként definiáltuk a konzervativizmust. Ezek az értékek nem csupán általános népszerűségnek örvendtek, hanem a kérdőív által felkínált értékek közül is az elfogadottabbak között voltak (különösen a *rend, a felelősség és a házasság*).

A hét attitúd-ítemből illetve a tíz érték-ítemből főkomponens-elemzéssel készítettünk konzervativizmus skálákat. Az első főkomponens az ítemek legnagyobb szórású lineáris kombinációja, és amennyiben minden ítem szorosan összefügg vele, akkor alkalmas az egyes ítemek mögött megbúvó látens változó megragadására.

¹¹ Nisbet (1996: 51) szerint a *tekintély* együtt az irányzat legfontosabb fogalma.

Elemzés

A konzervativizmus skálák jellege

A konzervativizmus elemzői számos érvet szolgáltatnak arra nézvést, hogy miért kell a fenti értékeknek együtt járniuk, de összekapcsolódnak-e az emberek fejében is? Ezt a skálák elemei (a kérdőíves válaszok) közötti korrelációk vizsgálata mutatja meg.

Az elemek átlagos korrelációja az értékek vonatkozásában .31, az attitűd itemek vonatkozásában .21 volt. Vagyis, ha valaki pozitívan viszonyult a skálák egyik eleméhez, akkor általában egyetértett a többi elemmel is. Ugyanakkor ezek a korrelációs együtthatók meglehetősen laza kapcsolatokat jeleznek. Ha figyelembe vesszük, hogy a válaszadók között voltak olyanok, akik általában is hajlamosak egyetérteni minden olyan állítással, amivel egy interjú-szituációban szembekerülnek, a konzervatív gondolatrendszer koherenciáját kifejezetten alacsonynak kell ítélnünk.

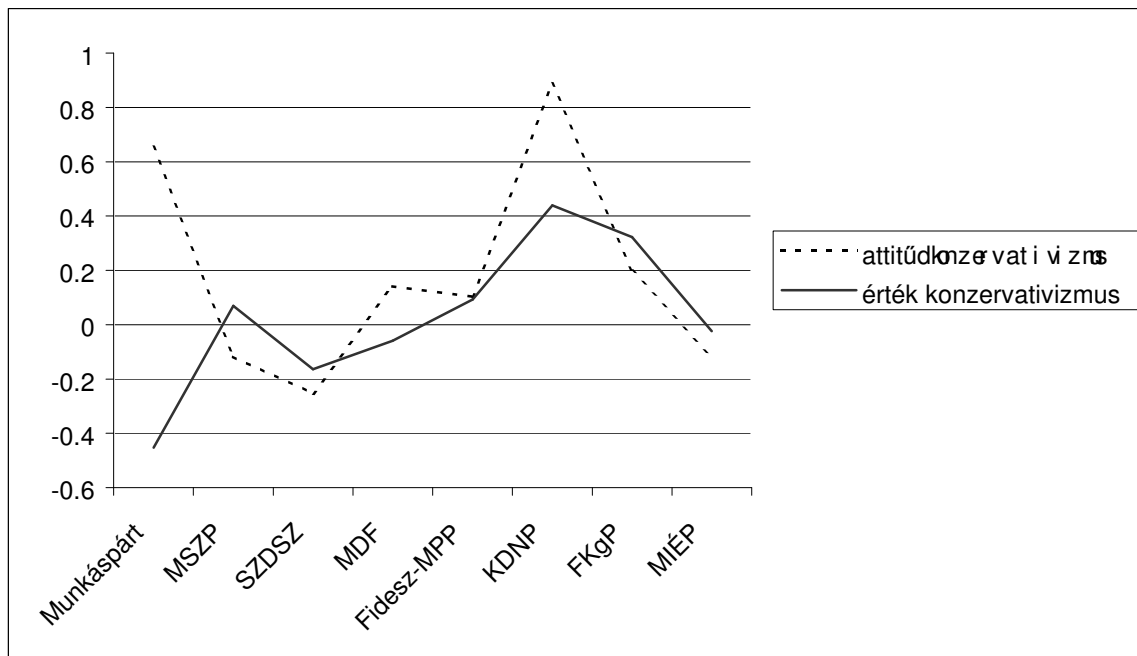
Ugyanakkor a főkomponens-elemzés megmutatta, hogy az egyes itemek jól felfűzhetők egy közös szárra. Az attitűd-itemek esetében az első főkomponens a variancia 34%-át magyarázta és az egyes itemek mind magas súllyal (.42 és .76 között) szerepeltek ezen a faktoron. Az értékek esetében az első főkomponens a variancia 40%-át magyarázta, az itemek faktorsúlyai .55 és .72 közé estek.

A két skála között szignifikáns ($p < .001$), de alacsony (.16.) volt a korreláció. Vagyis kutatásunkban az „értékkonzervativizmus” és az „attitűd-konzervativizmus” egymással nem egybevágó jelenségekként jelennek meg. Az előbbi egy rendkívül erőteljes ragaszkodást fejez ki néhány, a konzervatív gondolkodók által különösen nagyra tartott, de az átlagemberek részéről is elfogadott értékhez, míg az utóbbi a konkrét kérdésekhez szorosabban kapcsolódó és ezért jobban polarizáló vélemények együttesét fedi.

A felmérés során megkérdeztük a meginterjúvoltaktól, hogy mennyire azonosulnak a konzervatív, szocialista és liberális címkékkel (ezt a blokkot a későbbiekben külön alfejezet elemzi). Az ideológiai címkék választása és a konzervativizmus skála közötti összefüggések igazolták a két konzervatív skálánk részben eltérő jellegét. Mindkét skála gyengén, de szignifikánsan összefügg a konzervatív címke választásával (a korreláció mindkét esetben .12, $p < .001$ volt). Az attitudinális konzervativizmus skála negatívan viszonyult a szocialista (-.14) és a liberális (-.12) címkékhez és összefüggött a bal-jobb skálával mért jobboldali identitással (.11) is. Az értékkonzervativizmus viszont mindhárom utóbbi skálától függetlennek bizonyult. Ezek szerint tehát egy polarizáló (attitűd) és egy nem-polarizáló (érték) konzervativizmus fogalommal van dolgunk.

1. Ábra. A pártválasztás és a két konzervativizmus skála összefüggései¹²

¹² A pártszimpátiákat mérő első kérdésünk arra vonatkozott, hogy az illető elmenne-e szavazni, a második pedig így szólt „Ha elmenne, akkor most vasárnap melyik pártra szavazna?” A kapott válaszok százalékban: nem menne el 4.3, MSZP 36, SZDSZ 10.3, MDF 4.7, FKgP 3.6, KDNP 2.3, Fidesz 19.6, MDNP .3, Munkáspárt 1.2, MIÉP 3.3, Zöldek .2, Liberális párt .1, nem tudja 7.2. Elemzésünk adatai erre a második kérdésre vonatkoznak, vagyis nem csak azokra, akik az első kérdésre igennel válaszoltak.

A pártválasztással való összevetés (1. Ábra) azt mutatta, hogy miközben mind a két fajta konzervativizmus alapvetően a politikai térfél jobboldalán népszerűbb, az értékkonzervativizmus a kiszegzardpárt és a KDNP-t állítja szembe az SZDSZ-szel és a Munkáspárttal, az attitűd-konzervativizmus pedig a szélsőbaloldalon és a kereszténydemokraták körében erős, szemben az MSZP-vel és SZDSZ-szel. Legmeglepőbb a Munkáspárt pozíciója, hiszen e párt szimpatizánsaitól a klerikális és nacionalista itemek éles elutasítását vártuk, de ők inkább egyetértésüket fejezték ki. Kis számú (12) miatt azonban túlzott jelentőséget ennek az eredménynek nem tulajdoníthatunk.

A konzervativizmus skálák és az egyéb ideológiai elemek viszonya

Mely vitatott nézetek mozognak együtt a konzervativizmus skálákkal, és melyek nem? A skálák és az egyes itemek közötti korrelációk vizsgálata előtt újra fel kell hívni arra a figyelmet, hogy létezik egy általános egyetértésre való hajlam, ami mesterséges pozitív korrelációt teremt a vizsgált változók között. De talán még lényegesebb ehelyütt arra rámutatni, hogy a kért attitűd itemek és értékek egyszerre több ideológiába is beilleszthetők, és várhatólag ezért is számos pozitív korrelációt találunk majd. Különösen igaz ez az érték-listára, amely szinte kizárólag többé-kevésbé konszenzusos értékekből állt. Nincs okunk például azt feltételezni, hogy a „nemzet” vagy a „felelősség” szó különösebben megosztaná a kérdeztetteket. Az összefüggések vizsgálatának mégis van értelme, hiszen megmutatja, hogy valóban azok az attitűdök függnek-e össze a legszorosabban konzervativizmus skáláinkkal, amelyek a világ más tájain is ennek a szindrómának a részét képezik, vagy éppen ellenkezőleg, a többnyire rivális ideológiáknak tulajdonított értékek kapcsolódnak hozzájuk szorosabban. A továbbiakban tehát a skálába beemelt és kihagyott értékek, valamint a beemelt és kihagyott attitűdök közötti korrelációkat vetjük össze.

Az érték-konzervativizmus skáláinkkal mindenekelőtt a szabadság (.51), az állami gondoskodás (.48), az egyenlőség (.43), a magántulajdon (.4), és a női egyenjogúság (.37) hívószavai korreláltak.

Vagyis ezen a szinten nem fedezhető fel a legkisebb feszültség sem a hagyományosan a konzervativizmusnak, szocializmusnak és liberalizmusnak tulajdonított értékek között. Az állami gondoskodással és az egyenlőséggel való különösen magas és a szabad versennyel (.26) valamint a kockázattal (.29) való átlag alatti korreláció azt sejteti, hogy a gazdasági jobboldaliság nem része a magyar érték-konzervativizmusnak.

Az attitúd-blokk vizsgálatánál azt látjuk, hogy az attitudinális konzervativizmus skála az érték-konzervativizmusnál jobban függetlenedik a karakterisztikusan liberális és szocialista itemektől (*Az egyén szabadsága magasabb rendű, mint az állami érdek.* (.06, $P = .02$) *Az állam biztosítson munkát mindenkinek, aki dolgozni akar.* (.02, $p = .28$), de szignifikáns negatív kapcsolatot itt is csak egy esetben kaptunk (*Nagyobb beleszólást kell biztosítani a szakszervezeteknek a munkavállalókat érintő kérdésekbe.* (-.07, $p = .02$). Csak gyengén (.18) kapcsolódik a konzervatív attitúd-skála a konzervatív emberképet reprezentáló két itemhez is: (*A lustaság az egyik legnagyobb emberi bűn, A legtöbb embert az ösztönei irányítanak*). Gyengének bizonyult (.17) az attitudinális konzervativizmus kapcsolata azzal a kijelentéssel is, hogy *Az országnak nem a Nyugat elvárásaival kell törődnie, hanem a saját útját kell járnia*. A jelek szerint tehát a nyugatellenességgel kevert nacionalizmus más logikát követ, mint általában a nacionalista attitúdok.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a fentebb vitathatónak minősített, és ezért a konzervativizmus operacionalizálásából kihagyott elemek közül legfeljebb a magántulajdon pozitív értékelése kapcsolódik valamelyest a konzervatív maghoz. A liberális és szocialista értékek és attitúdok elutasítása, a gyarló ember képe, a lustaság elítélése, a kockázathoz való viszony, a szabad verseny pozitív értékelése és a változás elutasítása tehát nem része a magyar konzervativizmusnak, legalábbis annak itt sajátosan definiált formájának.

Ideológia elemzés faktor analízissel

A fentiekben két olyan skálával dolgoztunk, amelyeket elméleti háttérrel ugyan, de mégis önkényesen állítottunk össze. Feltehető a kérdés, hogy az összes kérdés összefüggésének vizsgálatából, a kutató beavatkozása nélkül (illetve csak minimális beavatkozásával) kiformalódott struktúra is tartalmazza-e a konzervativizmust mint önálló tengelyt? És ezek a tengelyek hasonlítanak-e, az elméleti úton felállított skáláinkhoz? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására leginkább a faktor-analízis alkalmas.

A faktor analízis a megfigyelhető változókat a „felszín alatt lévő”, kisebb számú változóra redukálja. Amennyiben attitúdok nagyobb halmazát vizsgáljuk, a faktor-analízis megmutatja, hogy mely dimenziók körül szerveződnek az egyes attitúdok. Ahhoz, hogy átfogó jellegű, ideológiákkal azonosítható tengelyeket kapjunk, a faktor elemzést két lépcsőben hajtjuk végre (az első lépcsőben ugyanis meglehetősen specifikus vélemény-együtteseket kapunk csak). Szemben az általános gyakorlattal, nem várjuk el, hogy a tengelyek merőlegesek legyenek egymásra, mivel az ideológiák összekapcsolódása számunkra kifejezetten érdekes eredmény lehet.¹³

Adatainkon két kétlépcsős faktor-elemzést végeztünk el. Az elsőben a 22 érték-item (amiből 10 szerepelt az érték-konzervativizmus skálánkban), a másodikban a 13 attitúd item (amiből 7

¹³ A statisztikai programcsomag nyelvére lefordítva ez azt jelenti, hogy a rotálást Promax módszerrel végeztük.

szerepelt az attitűd-konzervativizmus skálánkban) mögött kitapintható struktúrát igyekeztünk feltárni.

A hívószavak első lépésben öt dimenzióba tömörültek (amelyek a teljes variancia 54 százalékát magyarázták). Az első dimenzió a konzervativizmushoz, liberalizmushoz és szocializmushoz egyaránt sorolható értékek jelentek meg (hazafiság, szabadság, nemzet, hagyomány, rend, felelősség, fegyelem, egyenlőség, magántulajdon). Ezeknek az értékeknek a többségére ugyan előszeretettel hivatkoznak a konzervatív filozófusok és politikusok, de miután szinte minden rezsim hivatalos szótárában gyakran szereplő értékekről van szó, elhamarkodott lenne ezt a faktort azonosítani a konzervativizmussal. A második faktor egyértelműen egy libertáriánus attitűdöt fejezett ki (szabad verseny, kockázat, változás, erotikus film). A harmadik faktor (házasság, vidéki élet, erotikus fim (negatív súllyal), állami gondoskodás) ugyancsak egyértelműen egy tradicionalista attitűdöt képviselt. A negyedik faktor vallásosságot vagy klerikalizmust (egyház, vallás, abortusz (negatív), modern művészet¹⁴), az ötödik (kisebbségi jogok, nők egyenjogúsága, jog az abortuszhoz, modern művészet) jogkiterjesztő attitűdöt reprezentált. (lásd Melléklet 1. Táblázat)

A faktor elemzés második lépcsőjében két, egymással korreláló (.29) szuper-dimenziót, „ideológiát” kaptunk, amelyek a variancia 62 százalékát magyarázták. A libertáriánus és jogkiterjesztő attitűd az egyik, a klerikális és tradicionális attitűd a második dimenzióhoz kapcsolódott. Az első, nehezen meghatározható karakterű faktor mindkét dimenzióon megjelent, és nyilvánvalóan nagyrészt felelős a két dimenzió közti korrelációért.

Az első faktor a liberális identifikációval korrelált (.14, $p < .001$), a második a konzervatívval (.14, $p < .001$) és a szocialistával (.08, $p < .05$) pozitívan, a liberálissal negatívan (.11, $p < .01$) függött össze. A fenti adatok alapján a második faktort tekinthetjük az érték-konzervativizmus kifejeződésének, míg az első faktor a liberalizmust látszik reprezentálni.

Az attitűd-itekek blokkja első lépésben négy faktorra bomlott. Egy keresztény-nemzetinek nevezhetőre (amelyen a konzervatív skálából ismerős két-két nacionalista és klerikális item szerepelt nagy súllyal), egy tekintélyelvű szocialistának nevezhetőre (amelyen elsősorban a lustaságra, a nyugat-ellenességre, az általános foglalkoztatottságra és a homoszexualitás elítélésére vonatkozó kijelentések szerepeltek pozitív súllyal, az egyéni szabadság pedig negatív súllyal), egy régimódi konzervatívnek nevezhetőre (amelyen legnagyobb súllyal az ösztönök szerepére, a beválthoz való ragaszkodásra és a patriarchális családra vonatkozó attitűdök foglalnak helyet, de ott találjuk azt az itemet is, amely szerint a hazafiaknak el kell ítélniük a vezetők által megbélyegzetteket) és egy szociáldemokratának nevezhetőre (amelyen az egyén szabadságára, a szakszervezetek befolyására és az általános foglalkoztatásra utaló megfogalmazások találhatók nagy súllyal). Az egyes faktorok (dimenziók) világos profillal rendelkeznek, s közülük az első (keresztény-nemzeti) és a harmadik (régimódi konzervatív) korrelált leginkább (.29). A négy faktor az összes item varianciájának 50 százalékát magyarázta (lásd Melléklet 2. Táblázat).

A második lépcsőben az attitűdök esetén is csak két faktort kaptunk (ezek a variancia 64 százalékot magyarázták), az első a régimódi konzervativizmus és a keresztény-nemzeti orientáció, a második a tekintélyelvű szocializmus és a szociáldemokrácia szerepeltek nagy súllyal. A két faktor ez esetben nem korrelált egymással.

¹⁴ Ennek az itemnek a felbukkanása a vallásos faktoron némileg meglepő. Valószínűleg a válaszadók mindenekelőtt a „művészet” szóra reagáltak.

Az ideológiai címkékkel és a bal-jobb identitással való korrelációk vizsgálata segít e két dimenzió értelmezésében. Az első dimenzió a konzervatív címkével és a jobboldali identitással pozitívan (mindkettő .12, $p < .001$), a liberálissal és a szocialistával negatívan (mindkettő -.13, $p < .001$) korrelált. A második csak a szocialista identitással (.21, $p < .001$) és a baloldali önelhelyezéssel (-.15, $p < .001$) függött össze. Vagyis az attitűdök általunk kreált univerzumát két szuper-dimenzió foglalja keretbe, az egyik a konzervativizmushoz, a másik a szocializmushoz áll közel. Érdekes, hogy az eredetileg a tekintélyelvű konzervativizmus mérésére bevezetett itemek mindkét dimenzióhoz kapcsolódtak.

Az attitűdök vizsgálatából nyert konzervatív faktor minden, az attitudinális konzervativizmus skálába fentebb bevett itemmel erősen korrelált (leggyengébben a Trianon itemmel .38), a két szocialista itemmel viszont negatívan (a szakszervezetekkel -.21, az általános foglalkoztatottsággal -.07) függött össze. A konzervatív emberkép két iteme is kapcsolódott ehhez a dimenzióhoz (az ösztön itemmel .39, a lustaság itemmel .26 volt a korreláció).

Az értékek faktor-analíziséből nyert konzervatív dimenzió ugyancsak a bevett érték-itemekkel korrelált a legerősebben (legkevésbé a hazafisággal, .39-el). A magántulajdonnal viszonylag alacsony .27, a nők egyenjogúságával, az egyenlőséggel, a szabadsággal és az állami gondoskodással viszonylag magas (.42, .42, .40. és .43) volt a korreláció. Csak az erotikus fim jelent meg magas negatív korrelációval (-.40.), a többi elem statisztikailag független volt a faktortól.

Mennyiben azonos ez a két konzervativizmus faktor az előző részben definiált konzervativizmus skálákkal? Nos, a korrelációs együtthatók alapján azt mondhatjuk, hogy az azonosság majdnem tökéletes. Az érték-konzervativizmus skála korrelációja a faktor-analízisből nyert konzervativizmus faktorról .87, az attitudinális konzervativizmus skála korrelációja az attitűdök elemzéséből nyert faktorról .94 volt. Ez azt jelenti, hogy az általunk ideológiatörténeti érvek alapján konstruált konzervativizmus definíció lényegében egybeesik az összes item elemzéséből nyert tengelyekkel. Ugyanakkor a faktor elemzés által produkált attitudinális konzervativizmus szorosabban kapcsolódott a konzervatívnek feltételezett emberképhez és jobban taszította a szocialista felfogást, mint az első részben kialakított konzervativizmus skála.

A faktor-elemzés is alátámasztotta, hogy az állami gondoskodás és a szabad verseny ellentétpárjából az előbbi kapcsolódik jobban a konzervativizmushoz, valamint hogy a nők egyenjogúsága, az egyenlőség és a szabadság elvont értékei kifejezetten vonzzák a konzervatív értékeket.

Az is kiderült továbbá, hogy a tekintélyelvűség és a tradicionalizmus részét képezi a szocializmus dimenzióknak is, valamint hogy az értékek világában létezik egy olyan fontos dimenzió (az első), amelyik minden ideológiai irányultság fölött áll.

Mindkét szinten két dimenzióval volt leírható az ideológiai tér, de az értékek szintjén nem találtunk különálló szocializmus dimenziót, az attitűdök szintjén pedig a liberalizmus nem válik egységes, önálló pólussá. Miután ez összefügg az eredeti itemek nem kiegyensúlyozott szerkezetével (ti. az értékek szintjén kevés specifikusan szocialista, az attitűdök szintjén pedig kevés specifikusan liberális item volt), ezt az eredményt fenntartással kell kezelnünk.

Az is bebizonyosodott, hogy az ideológiák alapvetően nem bipolárisan szerveződnek. Még olyan értékek, mint az abortuszhoz való jog vagy a változás sem függenek össze negatívan a

konzervativizmussal, számos klasszikusan liberális és szocialista érték pedig kifejezetten pozitívan kapcsolódik hozzá. Az értékonzervativizmus esetében csak a hedonista orientációra utaló item, az attitudinális konzervativizmus esetében pedig a szocialista álláspontok jelentek meg az ellenpóluson.

Ideológia elemzés a konzervatív címkével való azonosulás alapján

Ahogy arra fentebb többször utaltunk, három ideológiai címkével való azonosulást fejezhetek ki (egy ötfokú skálán) az interjú-alanyok. Az ideologikus identitás általános magyarországi gyengeségét jelzi, hogy mindhárom címke esetében a válaszolók több mint a fele a közömbös kategóriába helyezte magát.

A konzervatív címkével csupán a résztvevők 3.3 százaléka azonosult *teljes mértékben*, de további 18.1 százalék azonosult *részben*. Vagyis minden ötödik (21.4 %) válaszoló többé vagy kevésbé közel érzi magához ezt a meghatározást. Ugyanakkor a három címke közül ez volt a legkevésbé népszerű.

1. Táblázat. Ideológiai címkék megoszlása*

	Teljesen azonosul	Részben azonosul	Közömbös	Inkább ellenszenves	Erősen ellenszenves
1. Konzervatív	3.3	18.1	60.9	11.8	5.9
2. Liberális	5.9	22.5	61.2	6.9	3.5
3. Szocialista	9.3	23.5	52.7	10.0	4.5

*A válaszadók százalékában. A legtöbb hiányzó érték a liberális azonosulásnál volt (n=35, vagy 3.5%).

A konzervatív azonosulás negatívan korrelált a szocialista azonosulással (-.12), de a kapcsolat meglehetősen gyenge volt. A liberális és a szocialista azonosulás között viszont gyenge pozitív korrelációt találtunk (.06, $p < .05$). A bal-jobb identitás skálájával (amelyen a túlnyomó többség - 70%) ugyancsak a skála közepére (4 és 7 közé) helyezte magát!) a liberális identitás egyáltalán nem függött össze, a konzervatív és szocialista azonosulások viszont a várt módon kapcsolódtak a jobboldali (.22,) illetve baloldali identitáshoz (-.47).

2. Táblázat. Ideológiai címkék egymást közti szignifikáns korrelációi

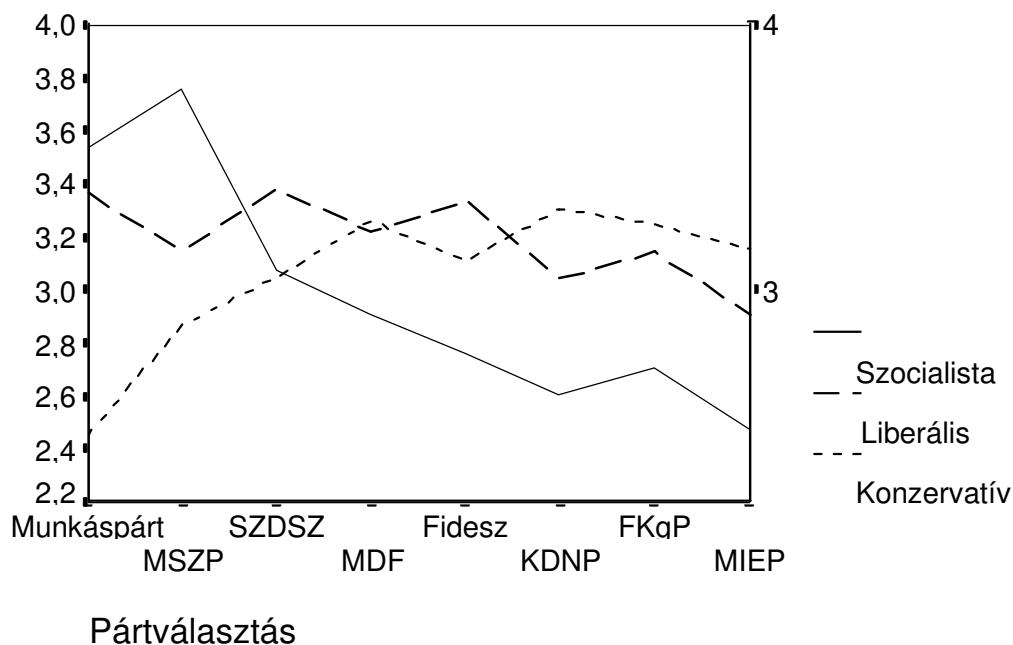
	Konzervatív	Liberális	Szocialista
Liberális			
Szocialista	-,12**	,06*	
Bal-jobb skála	,22**		-,47**

* $p < .05$; ** $p < .01$.

A vártnál alacsonyabb korrelációs együtthatókat részben a változók sajátos eloszlása (ti. hogy a többség középre helyezte magát) és a válaszadók *ökumenikus* hozzáállása okozhatta. Az utóbbit példázza, hogy a válaszadók 40%-a egyformán közömbös a szocialista és a konzervatív címkékkel szemben, 69 válaszadó pedig részben vagy egészen mind a két jelzőt igaznak tartja magára. Más szóval, minden harmadik konzervatív szocialistának is érzi magát!

Az ideológiai címkék választása és a pártválasztás között többnyire várt irányú, de nem túl erős kapcsolatokat találtunk. A pártrendszer jobboldalán ugyan népszerűbb a konzervatív jelző, mint a baloldalon¹⁵, de a nem-szocialista pártok között nincs szignifikáns különbség.

2. Ábra. Az egyes pártok potenciális szavazótáborának ideológiai identitása.

A konzervatív címkével valamennyire azonosuló válaszadók legnagyobb csoportja (196) a Fidesz-t kedveli (56 eset), de a második legnagyobb csoport (55) az MSZP felé hajlik. Máshonnan nézve, a konzervatívok 31 százaléka MSZP szimpatizáns. Ez a meglepően nagy szám nyilván nem független attól, hogy adatfelvételünk időpontjában az MSZP különösen népszerű volt, és mintánkba az akkori közvéleménykutatások adataihoz képest is sok MSZP-s került, de mindenképpen sajátos fényt vet a konzervatív jelző használatára.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy a jobboldali pártok nagyobb *hányada* vonzódik a konzervatív címkéhez. Az MDF és a KDNP táborának például mintegy egyharmada választaná ezt a jelzöt (de itt csak 14 illetve 7 esetről van szó). Ennek alapján, bár nyolcszor több konzervatívot találunk az MSZP, mint a KDNP soraiban, mégis kétségtelenül a KDNP-t és az MDF-t kell konzervatív pártoknak tekintenünk.

¹⁵ Az ANOVA teszt ezt egyértelműen jelezte, $F=4.36$, $df=7/778$, $p<.01$.

A liberális identitás még kevésbé differenciál, mint a konzervatív. Kicsi, de szignifikáns különbség van egyrészt az SZDSZ és Fidesz, másrészt az MSZP és a MIEP között, miután az előbbiek inkább, az utóbbiak kevésbé vonzódnak a jelzőhöz¹⁶.

A szocialista azonosulás viszont határozottan és – kisebb ingadozásokkal - monotonon emelkedik a baloldali pártok felől a jobboldaliak felé haladva¹⁷. Még a kisgazda és MIEP szavazók közötti különbség is statisztikailag szignifikáns.

A szocialista identitás tehát erősen kapcsolódott a pártválasztáshoz, a konzervatív kevésbé, a liberális pedig szinte egyáltalán nem. A szocialista címke könnyű értelmezhetősége nyilván összefügg azzal, hogy ez a szó szerepel az egyik párt nevében is.

Az identitások „értelmét” megfejtendő érdemes megvizsgálnunk a címkék és az egyes ideológiai elemek közti korrelációs együtthatókat. A kérdőívben szereplő attitűd kérdések közül a konzervatív címke a klerikalizmussal, a tradicionalizmussal és a szakszervezet-ellenességgel korrelált. Ezek az összefüggések azonban újra csak meglehetősen gyengék (a legnagyobb .12). Nincs összefüggés a konzervatív címke vállalása és az emberek irracionálisába vetett hit, vagy a nacionalista itemek között.

A hívószavak az attitűd-itemeknél is gyengébben korrelálnak az ideológiai címkékkel. A konzervatív címkével az egyház, vallás, rend, házasság, vidéki élet és az abortuszhoz való jog (az utóbbi negatív) korrelált. Az irodalom által a konzervativizmussal összefüggésbe hozott értékek közül a szabad piac és a kockázat a liberális identitással, a rend, a fegyelem, a felelősség, a vidéki élet, és a házasság a szocialista identitással függött össze pozitívan. A konzervatív értékek közül a liberálisokat a vidéki élet hívószava taszította, míg a kockázat, a vallás, a szabad verseny és, megint csak, a vidéki élet a szocialistáknak volt az átlagnál kevésbé rokonszenves.

A konzervatív identitásra tehát a tradicionális értékrend nyomja rá a bélyegét, bár a „mindennapi konzervativizmushoz” és a nacionalizmushoz tartozó itemek közül több nem érte el a statisztikai szignifikancia szintjét. A liberális identitás a klasszikus liberális értékekkel és a modernista, hedonista életszemlélettel egyaránt összefonódik. A szocialisták nyújtják a legellentmondásosabb képet. A szocialista azonosságtudat tekintélyelvű, konzervatívnak minősíthető és liberális értékekkel egyaránt telített.

Bár az itt szereplő állítások és értékek többsége eredetileg a konzervativizmushoz potenciálisan kapcsolódó itemként került be a kérdőívbe, most azt kell észre vennünk, hogy a konzervatív címke közülük meglehetősen kevéssel korrelál. A szocialista jelző, a jelek szerint, gazdagabb, bár ideológiai szempontból meglehetősen ellentmondásos tartalommal rendelkezik.

A konzervatívok és a szocialisták a tekintélyelvűségben, a liberálisok és a szocialisták pedig az abortusz és a kisebbségi jogok elfogadásában és az antiklerikalizmusban értenek egyet¹⁸. A szocialisták sajátos érték-együttese figyelmeztet egy megbúvó *szocialista konzervativizmus* vagy *konzervatív szocializmus* lehetőségére.

Jelzi az elit- és a tömegideológiák közötti különbséget, hogy néhány, az ideológiatörténet által kiemelten kezelt érték: az állami érdek felett álló egyéni szabadság értéke, a hagyomány, a nemzet,

¹⁶ ANOVA teszt: $F=2.36$, $df=7/777$, $p<.05$.

¹⁷ ANOVA teszt: $F=36.79$, $df=7/784$, $p<.001$.

¹⁸ Egy itt nem közölt elemzés szerint a konzervatívok és liberálisok is egyetértenek egy dologban: a rendszerváltozás pozitív értékelésében. Ebben a kérdésben a szocialisták mindkettőjükkel szemben állnak.

a hazafiság, a magántulajdon és az egyenlőség melletti absztrakt elkötelezettség, vagy az emberi természetről vallott kép, nem kapcsolódik egyik ideológiai identitáshoz sem.

Foglaljuk össze, hogy mit tudtunk meg a konzervatívokról e blokk alapján. Először is, míg önmagát elsősorban és kizárólag konzervatívnak definiáló válaszadó alig akadt, minden ötödik felnőtt állampolgár hajlik arra, hogy elfogadja ezt a címkét. A konzervatív címke ugyan valamivel kevésbé népszerű a szocialistánál és a liberálisnál, a különbség azonban nem drámai. 1994-es – némileg más technikával dolgozó - kutatásunkban még majdnem tízszer annyian utasították vissza, mint amennyien vállalták ezt a címkét (4.9 illetve 40.7%). Jelenleg a társadalom többsége jóindulatú közömbösséggel látszik viszonyulni a konzervatív jelzőhöz.

A vizsgált korrelációk alapján látható, hogy az emberek általában „jól” használják a konzervatív címkét. A konzervativizmussal azonosulók az átlagnál ellenszenvesebbnek találják a szocialista címkét, közömbösek a liberális jelzővel szemben és a jobboldalra helyezik magukat, klerikálisok, tradicionalisták, elutasítják a szakszervezetek befolyását és az abortuszt

A fenti összefüggések azonban rendkívül lazák, amit az is mutat, hogy a konzervatív címkével azonosulók több mint harmada pozitívan viszonyul a szocialista címkéhez is és egynegyedük 2000 novemberében az MSZP-t találta a legszimpatikusabb pártnak. S bár általában a jobboldali pártok vonzzák inkább őket, ám ezek körébe bele kell értenünk az SZDSZ-t is.

Összefoglalás

Kutatásunknak az volt a fő célja, hogy meghatározzuk a magyarországi tömeg-konzervativizmus profilját. Elemzéseink során megállapítottuk, hogy a konzervativizmusnak legalább három eltérő megjelenési formája különböztethető meg: identitás, értékek és attitűdök. E három forma csak laza kapcsolatban áll egymással. A jelek szerint a konzervatív politikai világnézet termelőinek és alakítóinak még nem sikerült egységes egészbe szervezni ezt a három dimenziót. A konzervatív identitás viszonylagos marginalitását jelzi, hogy a címke ideológiai és politikai tartalma szegényesebb a szocialista címkénél.

Bebizonyosodott, hogy – legalábbis a kutatásba bevont értékek keretén belül - a tradicionalizmus, az egyházas vallásosság, a nacionalizmus és a tekintélyelvűség képezik a konzervatív szemlélet magját. A gazdasági jobboldaliság (kapitalizmus) nem része a jelenségnek. A klasszikus konzervatív emberkép és a magántulajdon iránti tisztelet csak lazán kapcsolódik ehhez a maghoz. Ugyanakkor a politikai-filozófiai célkitűzések és a családi/szexuális normák között közvetlen kapcsolat áll fenn.

Az is kiderült, hogy a konzervativizmus nincs közvetlen konfrontációban a rivális ideológiák legfőbb értékeivel. A nők egyenjogúságában, az egyenlőségben vagy a szabadságban nem látja ellenfeleinek hívószavait. Ennek egyik lehetséges magyarázata az ideológiai tudatosság hiánya, aminek a mélységét a címkékhez való viszony elemzése illusztrálta fényesen. Másik magyarázata lehetséges viszont az, hogy a konzervatívok tudatosan elfogadják a szocialista és liberális minimumot, és magukat csupán egy-két sajátos érték erőteljes hangsúlyozásával különböztetik meg.

Végül pedig azt mutatta meg az attitűdök és értékek elemzése, hogy a klasszikus konzervativizmus számos, mindenekelőtt tekintélyelvű, eleme, integráns része a szocialista gondolkörnek is. Még

inkább kidomborodik a magyar szocialista felfogás konzervatív jellege, ha figyelembe vesszük, hogy - a sajtóságos posztkommunista viszonyokból fakadóan - a „létező szocialista gondolkodásmódra” a múlt (egy darabja) iránti felfokozott nosztalgia is jellemző. Kutatásunk alapján minden okunk megvan arra, hogy a szocialista és konzervatív értékek koktélijét Magyarországon jelentős súllyal jelen levő ideológiai mintázatként különböztessük meg.

Melléklet

1. Táblázat. Az érték-itelek Promax módszerrel rotált faktorainak faktor-súlyai.

első lépcső	1	2	3	4	5
Hazafiság	.861				
Szabadság	.780				
Nemzet	.733				
Hagyomány	.690				
Rend	.685				
Felelősség	.527				
Fegyelem	.462				
Egyenlőség	.449				.334
Magántulajdon	.325				
Szabad verseny		.828			
Kockázat		.760			
Változás		.708			
Házasság			.692		
Vidéki élet			.661		
Erotikus film		.323	-.564		
Állami gondoskodás	.319		.384		
Egyház				.882	
Vallás				.849	
Kisebbségi jogok					.750
Nők egyenjogúsága			.320		.701
Jog az abortuszhoz				-.303	.445
Modern művészet				.397	.398
második lépcső	1	2			
2. faktor	.889				
5. faktor	.750				
1. faktor	.572		.476		
3. faktor			.872		
4. faktor			.594		

2. Táblázat. Az attitűd-itelek Promax módszerrel rotált faktorainak faktor-súlyai. Csak a .3 fölötti értékek.

első lépcső	1	2	3	4
A hittan legyen kötelező minden általános- és középiskolában	.838			
Növelni kellene az egyház szerepét az ország ügyeinek intézésében	.790			
Magyarországnak törekednie kell a trianoni határok megváltoztatására	.666			
Minden igaz hazafinak kötelessége fellépnie azokkal szemben, akiket az ország vezetői elítélnek	.396		.306	
A lustaság az egyik legnagyobb emberi bűn	.650			
Az országnak nem a Nyugat elvárásaival kell törődnie, hanem a saját útját kell járnia	.605			
Az állam biztosítson munkát mindenkinek, aki dolgozni akar	.510			.463
Az azonos neműek közötti szexuális kapcsolat mindig helytelen	.475			
A legtöbb embert az ösztönei irányítanak			.787	
Mindig jobb a bevált régihez ragaszkodni mint az ismeretlen újjal kísérletezni			.682	
Mindenkinek jobb, ha a férfi dolgozik és a nő törődik a házzal és a családdal			.548	
Az egyén szabadsága magasabb rendű, mint az állami érdek		-.306		.777

Nagyobb beleszólást kell biztosítani a szakszervezeteknek a munkavállalókat érintő kérdésekbe		.646
második lépcső	1	2
3. faktor	.775	
1. faktor	.770	
4.faktor		.746
2. faktor		.741

Bibliográfia

- Adorno, Theodore W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. 1950: *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Altemeyer, B. 1998. The Other "Authoritarian Personality". *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 30, 47-92. San Diego, CA: Academic Press.
- Crewe, I. and Searing, D.D. 1988. Ideological Change in the British Conservative Party. *American Political Science Review*, 82, 2, 361-384.
- Eccleshall, Robert, 1994. Conservatism. In Eccleshall, Robert, Vincent Geoghegan, Richard Jay, Michael Kenny, Iain MacKenzie and Rick Wilford: *Political Ideologies: An Introduction*, Routledge: London and New York, 61-90.
- Eysenck, H. J. 1954. *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Eysenck, H. J. 1971. Social Attitudes and Social Class. *The British Journal of Social and Clinical Psychology*, 10, 210-212.
- Eysenck, H. J. 1975. The Structure of Social Attitudes. *The British J. of Social and Clinical Psychology*, 14, 323-331.
- Eysenck, Hans J., 1996: A szociális attitűdök szerveződése. In: *Politikai Pszichológia*, szerk. Lányi Gusztáv. Budapest: Balassi Kiadó, ELTE Szociológiai Intézet, 90-114.
- Giddens, Anthony 1994. *Beyond left and right: the future of radical politics*. Cambridge: Polity Press.
- Huntington, Samuel, 1957. Conservatism as an Ideology, *American Political Science Review*, 51, 454-73.
- Kerlinger, F. 1972. The Structure and Content of Social Attitude Referents: a preliminary study. *Educational and Psychological Measurement*, 32, 613-630.
- Kerlinger, F. 1984. *Liberalism and Conservatism: The Nature and Structure of Social attitudes*. London, Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum Associates.
- Körösényi András 1989. *Liberális vagy konzervatív korszakváltás?* Budapest: Magvető.
- Mannheim, Karl, 1986. *Conservatism: a contribution to the sociology of knowledge* (szerk. David Kettler, Volker Meja és Nico Stehr. London: Routledge
- Middendorp, C. P. & De Vries, G. C. 1981. Attitudinal Referents, Statement Items and Response Set: The effect of using differential item-formats on the structure of an ideological domain. *Quality and Quantity*, 15, 249-277.
- Nisbet, Robert, 1996. *Konzervativizmus: álom és valóság*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Oakeshott, Michael Joseph, 1991. *Rationalism in politics and other essays*. Indianapolis: Liberty Press
- Ray, John J., 1973. "Conservatism, Authoritarianism and Related Variables: A Review and Empirical Study." In: *The Psychology of Conservatism*, ed. by Glenn D. Wilson. London, New York: Academic Press, 17-35.

- Rokeach, M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Thurstone, L L. (1934) The Vectors of Mind. *Psychological Review*, No. 41, 1-32.
- Scruton, Robert 1993. *Mi a konzervativizmus?* 1993. Budapest: Osiris.
- Wilson, G. D. & Patterson, J. R. 1968. A New Measure of Conservatism. *British J. of Social and Clinical Psychology*, 7, 264-269.
- Wilson, G. D. (szerk.) 1973a. *The Psychology of Conservatism*. New York: Academic Press.
- Wilson, G. D. 1973b. The Temperamental Basis of Attitudes. In: Wilson, G. D. (szerk.) *The Psychology of Conservatism*. New York: Academic Press.